

Het meritocratisch gehalte van het voortgezet onderwijs: Inleiding op het themanummer

H. P. J. M. Dekkers en R. J. Bosker

Samenvatting

In een aantal studies die deel uitmaken van het onderzoeksprogramma "Het meritocratisch gehalte van het voortgezet onderwijs" is gezocht naar factoren die geconstateerde ongelijkheid in het onderwijs kunnen verklaren. In dit themanummer wordt gerapporteerd over de relatieve invloed van factoren die individuele capaciteiten en houdingen van leerlingen weerspiegelen enerzijds, en factoren die gekoppeld zijn aan de maatschappelijke groep of sekse waartoe zij behoren anderzijds. Geconstateerd wordt dat, gegeven de capaciteiten en houdingen bij het verlaten van het basisonderwijs, maatschappelijke factoren amper een invloed hebben op het advies en het verloop van de schoolloopbaan in het categorale Nederlandse voortgezet onderwijs, maar dat de gezinsachtergrond en de sekse van de leerling bij de keuze en selectie op andere relevante schoolloopbaanmomenten, zoals vakkenkeuze en voortijdig schoolverlaten, wel hun invloed doen gelden. Op dergelijke momenten is het meritocratisch gehalte van het onderwijs dus nog in het geding.

1 Inleiding

Het Nederlandse onderwijsbeleid is erop gericht aan alle leerlingen gelijke kansen te bieden om zich aansluitend bij hun capaciteiten te ontplooiën. Toch treden er verschillen in onderwijsloopbanen op tussen leerlingen en groepen leerlingen, waarvan het verband met het prestatiepotentieel niet, of niet in die mate, te verwachten is. Onderwijs en onderwijsstromen zijn wel formeel voor alle leerlingen toegankelijk, er vinden echter binnen en buiten het onderwijs processen plaats die het onderwijs minder meritocratisch maken voor bepaalde groepen leerlingen. De term *meritocratie* is geïntroduceerd door Young (1958), en verwijst naar het desideratum dat posities die mensen innemen verworven zijn

op basis van verdienste ('merit'). Onder meritocratisch onderwijs verstaan we dat de onderwijsresultaten van leerlingen een weerspiegeling zijn van hun capaciteiten en inspanningen. Voor specifieke groepen leerlingen geldt dat de aansluiting tussen individuele mogelijkheden en resultaten in het onderwijs problematischer ligt dan voor andere. Met name leerlingen uit lagere sociaal-economische groepen en etnische minderheden vertonen achterstanden in het onderwijs waarbij men de vraag kan stellen of deze "terecht" zijn, dus overeenkomend met hun capaciteiten; voor meer specifieke onderwijsresultaten is ook sekse van belang. In het voorliggende themanummer is deze invalshoek van het meritocratisch gehalte van het voortgezet onderwijs het centrale onderwerp. Centraal staat steeds de vraag hoe eventuele onderbenutting van talenten bij maatschappelijke groepen verklaard kan worden.

Al het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd, maakt deel uit van een NWO/PROO-onderzoeksprogramma dat sedert 2000 wordt uitgevoerd. In dit onderzoeksprogramma wordt gezocht naar (complexen van) factoren op het niveau van de leerling, het gezin en de school die geconstateerde ongelijkheid in het onderwijs kunnen verklaren. Een belangrijke vraag is of de verklaringen de meritocratische toets kunnen doorstaan, met andere woorden, of keuzen en selectie in het onderwijs op "terechte" gronden plaatsvinden, dus naar individuele capaciteiten, dan wel op "onterechte" gronden, dus als weerspiegeling van maatschappelijk groepstoebehoren, zoals de sociaal-economische of etnische achtergrond van leerlingen, of sekse (Dekkers, 1999).

De artikelen in dit themanummer rapporteren over verschillende projecten, die ieder hun eigen specifieke vraagstellingen hebben; het betreft rapportages over delen van de respectievelijke onderzoeken. De projecten hebben veel gemeenschappelijk in variabelen

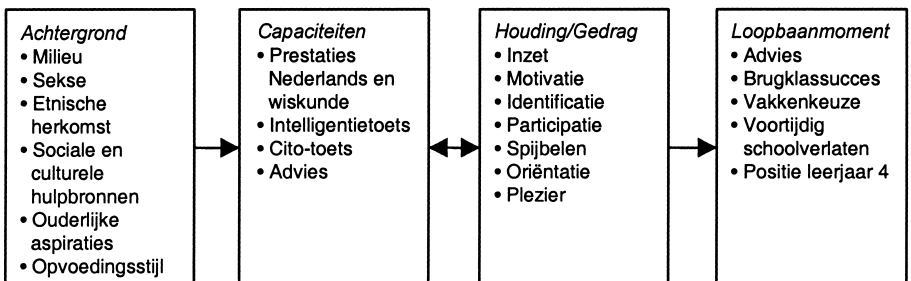
en operationalisering van daarvan, maar kennen ook met onderwerp of invalshoek samenhangende verschillen. De onderhavige artikelen hebben gemeenschappelijk dat er steeds sprake is van een *loopbaanmoment* als afhankelijke variabele: schooladvies, voortijdig schoolverlaten, vakkenkeuze, en niveau eind vierde jaar. Verder zoekt iedere onderzoeker naar de verhouding tussen enerzijds *achtergrondkenmerken* (groepstoebehoren), en anderzijds *capaciteit- en houdingsaspecten* als verklaring voor gevonden ongelijkheid op schoolloopbaanmomenten. Echter, de invulling van deze concepten is niet identiek. Zo worden in de artikelen waarin het advies, de vakkenkeuze of de bereikte onderwijspositie centraal staan, het opleidingsniveau van de ouders (als indicator voor sociaal-economisch milieu), etnische herkomst en sekse als *achtergrondvariabelen* onderzocht, terwijl de studie naar het voortijdig schoolverlaten zich richt op sociaal-economisch milieu en etnische herkomst. Bij de onderzoeken naar 'drop-out' en vakkenkeuze worden deze structurele achtergrondkenmerken nog aangevuld met culturele uitingsvormen daarvan: sociaal en cultureel kapitaal, opvoedingsstijl en ouderlijk aspiratieniveau. *Capaciteit* wordt steeds gemeten via leerprestaties Nederlands en wiskunde, maar daarnaast ook via een intelligentietoets, of via de Cito-eind- of entreetoets of het advies voor het voortgezet onderwijs. Deze laatste variabele vervult echter in de bijdrage van Luyten en Bosker de rol van criteriumvariabele. Met betrekking tot *houdingsaspecten* wordt er in het onderzoeksprogramma van uitgegaan dat bepaalde houdingen meer aanleggebonden zijn, terwijl andere meer het resultaat van socialisatie zijn; hoe groter de invloed van de laatste, hoe

meer het meritocratisch gehalte van het onderwijs in het geding kan zijn. In de artikelen wordt een scala aan houdingsvariabelen onderzocht, en afhankelijk van de gekozen invulling (of theoretische achtergrond), het te onderzoeken loopbaanmoment, maar ook de interpretatie van de individuele onderzoeker, worden in de rapportage uitspraken gedaan over bevindingen die al dan niet ondersteuning bieden voor de these dat het onderwijs voldoet aan het meritocratisch ideaal. Onderstaand overzicht geeft globaal aan om welke factoren het in de artikelen gaat, en om welke verwachte relaties.

Achtereenvolgens betreffen de onderzoeksbijdragen aan dit themanummer in grote lijnen de volgende vragen:

- Wat is het relatieve gewicht van leerprestaties, inzet, sociaal-etnische achtergrond, en sekse op v.o.-schooladviezen? (Luyten & Bosker).
- Wat is de relatieve invloed van participatie, identificatie, en ouderlijke hulpbronnen op voortijdig schoolverlaten? (Beekhoven).
- Welke leerling-, gezins- en schoolfactoren verklaren de naar sekse en sociaal-etnische herkomst gevonden verschillen in vakkenkeuze? (Van Langen, Rekers, & Dekkers).
- Hoe zijn leerling- en gezinsinvloeden op het vakkenkeuzeproces causaal te modelleren? (Rekers & Van Langen).
- Wat is het relatieve gewicht van prestaties, advies, gedrag, en sociaal-etnische achtergrond op de onderwijspositie van de leerling vier jaar na entree in het voortgezet onderwijs? (Luyten).

Om het geheel in te kaderen, worden de artikelen voorafgegaan door een bijdrage van

Figuur 1. Factoren in de diverse onderzoeken.

Meijnen, waarin hij het concept *meritocratie* analyseert als maatschappelijk verschijnsel in het algemeen, en met betrekking tot het voortgezet onderwijs in het bijzonder.

In het onderzoek waarover wordt gerapporteerd is gebruikgemaakt van bestaande longitudinale onderwijsbestanden betreffende het primair onderwijs (PRIMA), het primair en aansluitend voortgezet onderwijs (LEO-VO), of het voortgezet onderwijs (VOCL). In de meeste onderzoeken zijn ook nog aanvullende data verzameld over de specifieke thema's zoals voortijdig schoolverlaten en vakkenkeuze.

In het onderzoek naar *schooladviezen* komen de auteurs tot de conclusie dat het effect van achtergrondkenmerken op de advisering bij gelijke capaciteiten zeer gering is. Voorts dat de relatie tussen capaciteit en advies de laatste jaren steeds sterker lijkt te worden, maar dat deze relatie op scholen waar de Cito-eindtoets niet wordt gebruikt minder sterk is. Het onderzoek naar *voortijdig schoolverlaten* wijst uit dat een sociaal-psychologisch model waarin participatie, leerprestaties en identificatie op reciproque wijze op elkaar inwerken, niet in staat is voortijdig schoolverlaten te verklaren, terwijl voor de invloed van sociale en culturele hulpbronnen, dus culturele gezinsfactoren, meer aanwijzingen zijn. In het onderzoek naar *vakkenkeuze* wordt allereerst geconstateerd dat het achtergrondkenmerk sekse van groot belang is, ook na controle voor capaciteiten (IQ) en prestaties in wiskunde; voor meisjes geldt dat hun sociale en etnische achtergrond ook van invloed is, naast ouderlijk aspiratieniveau en opvoedingsstijl. Voor meisjes geldt bovendien dat een schoolkenmerk als "bespreking van vakkenkeuze in rapportvergaderingen" negatief samenhangt met het kiezen van exacte vakken. Ook leerlingfactoren als oriëntatie, plezier en motivatie spelen soms in interactie met sekse een rol. Dus deels gesocialiseerde houdingen, maar ook gezins- en schoolfactoren spelen naast capaciteiten met name voor meisjes een rol, zodat de conclusie moet zijn dat met betrekking tot vakkenkeuze het onderwijs minder meritocratisch is voor meisjes dan voor jongens. *Causale modellering* van leerling- en gezinsinvloeden levert het inzicht op, dat het proces van vak-

kenkeuze bij meisjes anders verloopt dan bij jongens. Het blijkt belangrijk, vakkenkeuze als een chronologisch proces te zien dat seksespecifiek verloopt en waarbij voor jongens en meisjes soms verschillende intermedierende factoren een rol spelen. In het onderzoek naar het *aanvangsniveau* en de *onderwijspositie na vier jaar* wordt geconstateerd dat het effect van achtergrondkenmerken marginaal is in vergelijking met de invloed van geleverde prestaties en inzet, waarbij deze laatste dan blijkt uit de afwezigheid van spijbelgedrag. Tevens is nagegaan of de basisschool van herkomst nog een invloed doet gelden op het loopbaansucces in het voortgezet onderwijs. De basisschool blijkt dan een (zeer) klein beklijvend effect te hebben.

Met inachtneming van verschillen in onder andere theoretische invalshoek en operationaliseringen, leiden de resultaten van de in dit themanummer gerapporteerde onderzoeken tot de volgende conclusies. In algemene zin weerspiegelt de positie van leerlingen in het voortgezet onderwijs, zoals afgemeten aan het advies, het aanvangsniveau, en de onderwijspositie na vier jaar, hun capaciteiten. Als we echter focussen op selectie- of keuzemomenten binnen opleidingstypen in het voortgezet onderwijs, blijken er factoren te zijn die de rechtstreekse vertaling van individuele capaciteiten of inzet verstoren. Ouderlijk milieu, zowel als structurele factor als de meer sociaal-culturele uitingen daarvan, een enkele schoolfactor, maar ook in zekere mate gesocialiseerde, individuele factoren als oriëntatie, motivatie of inzet, bepalen mede de keuze om van school te gaan of om wel of niet exacte vakken te kiezen. Op dergelijke loopbaanmomenten is het meritocratisch gehalte van het voortgezet onderwijs dus nog in het geding.

Literatuur

- Dekkers, H. P. J. M. (1999). *Toegankelijk en effectief onderwijs*. Oratie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Young, M. (1958). *The rise of the meritocracy*. Harmondsworth: Penguin.

Manuscript aanvaard: 25 januari 2004

Auteurs

Hetty Dekkers is hoogleraar onderwijskunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en verbonden aan het Nijmeegs Instituut voor Sociaal-Cultureel Onderzoek (NISCO).

Roel J. Bosker is als hoogleraar onderwijskunde verbonden aan de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen en als directeur aan het GION, Instituut voor Onderzoek van Onderwijs, Opvoeding en Ontwikkeling van dezelfde universiteit.

Correspondentieadres: H. Dekkers, Faculteit Sociale Wetenschappen, Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen, e-mail: h.dekkers@ped.kun.nl

Abstract

Meritocracy in Dutch secondary education: Introduction to the special issue

Within the research programme "The meritocratic level of Dutch secondary education" several studies are conducted in search for factors that might explain established inequalities in education. In this special issue we report about the relative influence of individual capacities and attitudes of students on the one hand, and factors that reflect belonging to societal groups or sex on the other hand. The overall conclusion is that, given the students' capacities and attitudes when leaving the primary cycle, societal factors hardly affect teachers' recommendations with respect to the curricular track to be followed in secondary school and students' subsequent school careers, but that family background and sex have an effect at other career moments, such as subject choice and early school leaving. At such moments the meritocratic level of education is still an issue.